

03

ช่วงเวลาการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ปัตตานีโบราณ:
ข้อสันนิษฐานจากหลักฐานการขุดค้นแหล่งโบราณคดี
ตันหยงลุโล๊ะ

The Presumption of Early Settlement Periods
in Pattani: Findings from Archaeological
Excavation at Tanyonglulo Site

Received: July 4, 2022 | Revised: October 2, 2022 | Accepted: October 25, 2022

ดร.วันวิสาข์ ธรรมมานนท์*

Dr. Wanwisa Dharnmanonda

*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี อีเมล: wanwisa.d@psu.ac.th

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities and Social
Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus. email: wanwisa.d@psu.ac.th

บทคัดย่อ

การศึกษาเกี่ยวกับช่วงเวลาการเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ปัตตานีโบราณที่มีศูนย์กลางอยู่ ณ บริเวณชุมชนกรือเซะ โดยใช้หลักฐานทางโบราณคดีประกอบข้อสันนิษฐาน การศึกษาเรื่องราวของปัตตานีในอดีตพบว่า แบ่งได้เป็นสองช่วงเวลาสำคัญ ประกอบด้วย 1) บริเวณ เมืองโบราณยะรัง อันเป็นเมืองโบราณที่อยู่ลึกเข้าไปทางตอนในของแผ่นดินปัจจุบันหรือที่เรียกว่า พื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนบน ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าเป็น เมืองลังกาสูกะ ที่ปรากฏในเอกสารต่างชาติ จากหลักฐานทางโบราณคดีกำหนดอายุของเมืองแห่งนี้ว่าอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 6-18 2) พื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำปัตตานีตอนล่าง มีบริเวณบ้านกรือเซะเป็นศูนย์กลาง ชุมชนแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองในฐานะเป็นเมืองทำนานาชาติในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมีราชวงศ์ศรีวังสาเป็นผู้นำของรัฐ การศึกษาที่ผ่านมา ยังไม่มีการกล่าวถึงการมีอยู่ของชุมชนก่อนการเข้ามาของราชวงศ์ศรีวังสาแต่อย่างใด จากหลักฐานเอกสารบางส่วนและหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการขุดค้นในพื้นที่ปัตตานีโบราณบริเวณบ้านตันหยงลุโละพบว่า พื้นที่ดังกล่าวมีชุมชนเข้ามาอยู่อาศัยแล้วและมีกิจกรรมการค้ากับต่างชาติก่อนที่ราชวงศ์ศรีวังสาจะขึ้นมาใช้อำนาจ สามารถย้อนกลับไปได้อย่างน้อยตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 12 ซึ่งในช่วงเวลานั้นศูนย์กลางชุมชนโบราณยะรังที่ตั้งอยู่ตอนใน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่บราโอ ยังไม่ล่มสลายแต่อย่างใด

คำสำคัญ: ยะรัง, ปัตตานีโบราณ, หลักฐานทางโบราณคดี, การขุดค้น, การตั้งถิ่นฐาน, เมืองท่า

A b s t r a c t

This paper reports findings of the study on the early occupation of modern day Pattani. The study presumed the early periods of settlement correspond to archaeological data from excavation at Tanyonglulo. Two periods of time came up for discussion in terms of land use in two main areas of Pattani: the Ancient Town of Yarang and Krue Se Village. The Ancient Town of Yarang was geographically located inland, in what is regarded as the upper delta plain of the Pattani River. According to ancient historical texts and archaeological evidence, Yarang was likely a polity of the Kingdom of Langkasuka. Available evidence suggests that the golden age of Yarang was between the 6th and 18th centuries CE.

The Krue Se Village is located on the lower delta plain of the Pattani River. Krue Se was the center where the Pattanian lived and spent their daily lives. Situated near the sea, Krue Se became a port and an international trading hub in the Ayutthaya period. The community was predominantly ruled by the Sri Wangsa Dynasty. None of previous studies gave a report on the existence of the community prior to the rule of the Sri Wangsa dynasty. The documentary analysis and archaeological discoveries about the sites revealed that Krue Se Village, or the ancient Pattani, was a community and people actively engaged in trading with foreigners before the rule of Sri Wangsa dynasty. A retrospective study of the history of Krue Se Village should acknowledge that its existence is thought to be contemporary with the ancient town of Yarang, whose habitation area and the port itself was presumably at Bra-O at least until the 12th century.

Keywords: Yarang, ancient Pattani, archaeological evidences, excavation, the settlement, port

บทนำ

ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏรัฐการค้าที่มีความสำคัญขึ้นหลายรัฐด้วยกัน หนึ่งในนั้นคือ รัฐปัตตานีซึ่งตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู-มาเลเซีย แต่ก่อนที่ผู้คนจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานและใช้ประโยชน์บริเวณพื้นที่ปัตตานีโบราณ¹ นักวิชาการตั้งข้อสันนิษฐานว่า ประชากรเหล่านี้เคลื่อนย้ายมาจากแผ่นดินตอนใน เชื่อกันในชื่อว่า อาณาจักรลังกาสุกะ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนเก่าแก่อายุตั้งแต่ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 6 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อย้ายศูนย์กลางชุมชนไปยังบริเวณที่ใกล้ชายฝั่งทะเลและปากน้ำแห่งใหม่ (ธราพงศ์ ศรีสุชาติ 2529: 2904) ในที่สุดบริเวณนี้จึงกลายเป็นศูนย์กลางชุมชนแทนที่ตั้งชุมชนตอนใน ซึ่งอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลและปากน้ำมากกว่า และต่อมามีชื่อเสียงในฐานะเป็นเมืองท่าการค้านานาชาติและรุ่งเรืองอย่างมากตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 จนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 นอกจากนี้บทบาทด้านการค้าของรัฐปัตตานียังสัมพันธ์กันดีกับบริบทการขยายตัวด้านการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวมด้วย (ยงยุทธ ชูแว่น 2549: 62)

¹ ปัตตานีโบราณในบทความนี้ หมายถึง รัฐทางตอนใต้บนคาบสมุทรมลายู-มาเลเซียในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ชื่อว่า ปะตานีหรือปาตานี (Patani) มีอายุอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 15-18 ก่อนที่จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19 จนถึงปัจจุบัน พื้นที่ที่เป็นศูนย์กลางชุมชนตั้งอยู่ในบริเวณอำเภอเมืองปัตตานีและอำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานีในปัจจุบัน แต่ในอดีตศูนย์กลางชุมชนอยู่ในแถบมัสยิดกรือเซะ มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 300 ตารางกิโลเมตร

ในขณะที่ชุมชนโบราณยะรัง ซึ่งเป็นชุมชนเดิมนั้นตั้งอยู่ลึกเข้าไปทางตอนใต้ของปัตตานีโบราณประมาณ 15 กิโลเมตร การศึกษาภาพถ่ายทางอากาศแสดงให้เห็นว่าบริเวณชุมชนโบราณยะรังที่มีคูคันดินและกำแพงเมือง ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 7.5 ตารางกิโลเมตร บนบริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนบน (ภาพที่ 1) ซึ่งเป็นแหล่งที่เพาะปลูกได้ดี และมีน้ำจืดจากแม่น้ำปัตตานีอย่างพอเพียง (ทิวา ศุภจรรยา และ ฤทัยพล วิษพันธุ์ 2538: 280-281) เดิมชุมชนแห่งนี้อยู่ห่างจากชายฝั่งทะเล 12 กิโลเมตร แต่การทับถมตะกอนและสันทรายทำให้ปากอ่าวถอยร่นออกไป ดังนั้น ในปัจจุบันชุมชนโบราณยะรังจึงอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลเดิมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 6-7 เพียง 3 กิโลเมตรเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนย้ายของประชากรดังกล่าว ไม่ปรากฏช่วงเวลาที่เหมาะสม และไม่พบหลักฐานเอกสารว่ามีการเข้ามาใช้ประโยชน์ในบริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนล่างหรือปัตตานีโบราณ (ปัตตานี) ตั้งแต่เมื่อใด หรือใช้พื้นที่ในลักษณะใด แต่เมื่อราชวงศ์ศรีวังสาสถาปนาขึ้นปกครองเมืองปัตตานีในคริสต์ศตวรรษที่ 16 พบว่าพื้นที่ดังกล่าวมีการอยู่อาศัยและตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรมาก่อนหน้าแล้ว ดังปรากฏชื่อเมืองตานีอยู่ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชในคริสต์ศตวรรษที่ 13 ดังนั้น ในบทความนี้ จึงนำเสนอหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีในเขตต้นหลูโละอำเภอเมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี ซึ่งอยู่ในพื้นที่ปัตตานีโบราณ เพื่อเสนอ

ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับช่วงเวลาเริ่มแรกเข้ามาตั้งถิ่นฐานและใช้ประโยชน์บริเวณพื้นที่แห่งนี้

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

(1) ลังกะสุกะและเมืองโบราณยะรัง

อาณาจักรลังกะสุกะ /ลังกาโศกะ/ หลังยาชีว/ หลังยาชู ปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารต่างประเทศหลายฉบับด้วยกัน ได้แก่ อินเดีย จีน ชาว มลายู และอาหรับ โดยเอกสารของอินเดียปรากฏอยู่ในสุปารคชาฎกะ และชาฎกมาลา (Jāṭakamāla) เขียนขึ้นประมาณ 400 ปีก่อนคริสตกาล? ในชื่อ ลังกาโศกะ (Laṅgāśobha) (Skilling 1992: 131) ส่วนหลักฐานเอกสารเก่าแก่ที่สุดของจีนที่กล่าวถึงอาณาจักรนี้คือ เหลียงชู หรือ พงศาวดารสมัยราชวงศ์เหลียง เขียนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (Wheatley 1973: 253) ใช้คำว่า หลังยาชีว ซึ่งคำเดียวกันนี้ยังอ้างอิงถึงอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา เช่น ทงเตียน (คริสต์ศตวรรษที่ 8) ไทผิงหว้นหวิจี้ (คริสต์ศตวรรษที่ 10-11) และ เวินเซี่ยนทงเช่า (คริสต์ศตวรรษที่ 14) ในขณะเดียวกัน พบคำเรียกที่มีความคล้ายคลึงกันในเอกสารจีนฉบับอื่นๆ ด้วย คือ ลังเจียชู ในต้าถังชียูวี่ฉิวผาเกาเชิงซว้น เขียนโดยภิกษุจีนอี้จิง เมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 7 (Wheatley 1973: 255) หรือ หลังยาชีเจีย ในจูฟานจี้ เขียนโดยเจ้าหูคั่วเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 12-13 (Hirth & Rockhill 1966: 68-69) และท้ายที่สุดปรากฏชื่อ หลังชีเจีย คือ อุ่ไปจี้ บนแผนที่ตั้งของเมืองต่างๆ บนคาบสมุทรมลายู ซึ่งวางตำแหน่งของหลังชีเจียอยู่ทางตอนใต้ของสงขลา มีแม่น้ำชื่อ กุนหาถวอ ไหลผ่านและตำแหน่งแม่น้ำแสดงให้เห็นชัดเจนว่าเป็น แม่น้ำปัตตานี เอกสารฉบับนี้มีอายุในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 ข้อมูลในเอกสารจีนค่อนข้างละเอียดและมีความหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ตั้ง สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ผู้คน สินค้า และผลิตผลของอาณาจักร รูปแบบการปกครองและประวัติการส่งทูตไปจีน นอกจากนี้ ยังปรากฏชื่อในเอกสารจากชาติอื่นๆ เช่น ลังกะซูกะ

(Langashuka) จากอาหรับ อิลังคาโศกะ (Ilangāsoka) จากจารึกตันจาวูร์ ประเทศอินเดีย ส่วนในเอกสารภาษามลายูใช้ชื่อตาริก ปาตานี (Tarik Patani) ในขณะที่ นาคกรกฤตาคม (Nāgarakṛtagama) ของชาว เรียกว่า เล็งกาซูกะ (Lengasuka) และท้ายที่สุดคือ ฮิกายัต มาโรง มาฮาวันงา (Hikayat Marong Mahawangsa) ปรากฏชื่อลังกะสุกะ (Langkasuka) แม้จะไม่สามารถหาข้อสรุปเกี่ยวกับชื่อที่แท้จริงของอาณาจักรได้ แต่ในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา มีความพยายามสืบค้นตำแหน่งที่ตั้งของอาณาจักรแห่งนี้ การสันนิษฐานที่ได้รับการยอมรับมากที่สุดมาจากการงานของ Paul Wheatley ในหนังสือ The Golden Khersonese ที่สันนิษฐานว่า ลังกะสุกะน่าจะอยู่บริเวณจังหวัดปัตตานีในปัจจุบัน และจากการดำเนินงานทางโบราณคดีของนักวิชาการท่านนี้ ทำให้พบซากเมืองโบราณแห่งหนึ่งในอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ถือเป็นหลักฐานนอกเหนือจากเอกสาร ซึ่งแสดงถึงการมีอยู่จริงของอาณาจักรโบราณแห่งนี้

เมืองโบราณยะรัง ตั้งอยู่ในเขตอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ปรากฏตามพิภพภูมิศาสตร์โดยรวมที่ละติจูด 6 องศา 42 ลิปดา 30 พิลิปดาเหนือ ถึงละติจูด 6 องศา 46 ลิปดา 40 พิลิปดาเหนือ และลองจิจูดที่ 101 องศา 17 ลิปดาตะวันออก ถึงลองจิจูดที่ 101 องศา 20 ลิปดาตะวันออก สภาพทั่วไป ตั้งอยู่บนที่ราบเกิดจากการทับถมของตะกอนแม่น้ำปัตตานีสายเดิม มีที่ราบลุ่มต่ำอันเกิดจากการแปรสภาพเป็นคลองที่ต้นเขินทางทิศตะวันออก พื้นที่โดยทั่วไปมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางเฉลี่ยประมาณ 7 เมตร มีทางน้ำสาขาของแม่น้ำปัตตานีไหลผ่านทางทิศตะวันตก แล้วไหลไปทางตอนเหนือ มีพื้นที่ราบกว้างใหญ่เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรม โดยมีเนินดินและพื้นที่ดอนบางแห่งตามสภาพภูมิสัณฐานที่เหมาะสมแก่การตั้งหลักแหล่ง (ทิวา ศุภจรรยา และ กฤษณพล วิษพันธ์ 2538: 281)

จากการสำรวจทางโบราณคดีรวมกับการใช้ภาพถ่ายทางอากาศ พบว่า พื้นที่ในเมืองโบราณยะรังประกอบไปด้วย สิ่งก่อสร้างที่เป็นคูน้ำ คันดิน เนินโบราณสถานก่อด้วยอิฐ คาดว่าเป็นศาสนสถาน สระน้ำโบราณ ฯลฯ

ครอบคลุมพื้นที่ 600 ไร่ แบ่งเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ 1) กลุ่มโบราณสถานบ้านวัด 2) กลุ่มโบราณสถานบ้านจาละ และ 3) กลุ่มโบราณสถานบ้านประแว (กรมศิลปากร 2546: 37-40) ในบรรดากลุ่มโบราณสถานทั้ง 3 นี้ สันนิษฐานว่ากลุ่มบ้านวัดมีความเก่าแก่ที่สุด อาจใช้เป็นที่อยู่อาศัยสมัยแรกเริ่ม หรือเป็นชุมชนของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาก็เป็นไปได้ (กรมศิลปากร 2546: 41; SEAMEO SPAFA 2020: 43) แต่กลุ่มโบราณสถานบ้านจาละได้รับการดำเนินงานทางโบราณคดีโดยกรมศิลปากรไปแล้ว 3 แห่ง สามารถวิเคราะห์ว่าเป็นสถาปัตยกรรมและอาคารศาสนพิธีของวัดในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย เริ่มสร้างประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 6 ในขณะที่บ้านประแว² มีการทำคูน้ำ-คันดินเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซ้อนทับบนพื้นที่ที่เป็นศาสนสถานพราหมณ์ที่ก่อสร้างมาก่อนและร่วมสมัยกับกลุ่มโบราณสถานทั้ง 3 จึงสันนิษฐานว่าเป็นป้อมปราการสำหรับป้องกันการบุกรุก (สว่างเลิศฤทธิ์ 2529: 34) สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือกลางคริสต์ศตวรรษที่ 14 และมีความเกี่ยวข้องกับเมืองปัตตานีโบราณที่มีศูนย์กลางชุมชนอยู่ในบริเวณมัสยิดกรือเซะด้วยเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ยังสำรวจพบแหล่งโบราณคดีอีกแห่งหนึ่ง ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบราโอ อำเภอเมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี อยู่ห่างจากบริเวณบ้านวัดไปทางเหนือประมาณ 9 กิโลเมตร แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เป็นคันดินมีลักษณะก่อเป็นวงรีโค้งเข้าหากันตามแนวนอน ด้านทิศตะวันออกเปิดเป็นช่องต่อกับร่องทางน้ำโบราณซึ่งปัจจุบันมีสภาพตื้นเขินเป็นพื้นที่ราบลุ่ม พบแนวคันดินและร่องรอยการขุดคูน้ำไปต่อเชื่อมกับทะเลในหลายจุด สันนิษฐานว่าเป็นท่าเรือ³ จึงอาจเชื่อได้ว่าเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนโบราณที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มโบราณสถานที่บ้านวัด และเป็นจุดสำคัญก่อนการย้ายเมืองไปยังที่ใหม่ (SEAMEO SPAFA 2020: 43)

ความน่าสนใจของเมืองโบราณยะรังในบทความนี้มุ่งตรงไปยังพื้นที่บริเวณบ้านประแว เนื่องจากโบราณวัตถุสถานที่ยังหลงเหลืออยู่ ได้แก่ คู

² คำว่า ประแว มาจากคำว่า “ปราวัน” (Prawan) ซึ่งเป็นภาษามลายูแปลว่า “พระราชวัง”

³ คำว่า บราโอ เป็นภาษามลายูถิ่น แปลว่า “ท่าเรือ”

น้ำ-คันดิน กำแพงเมืองและป้อมทั้งสี่มุม ศิวลึงค์ ขึ้นส่วนกู่ และขึ้นส่วน
สถูป เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า อาจมีการใช้พื้นที่บริเวณนี้ตั้งแต่ประมาณคริสต์
ศตวรรษที่ 6 แล้วจึงขุดคูน้ำคันดินเพื่อใช้เป็นป้อมปราการในคริสต์ศตวรรษ
ที่ 14 และคงอยู่เรื่อยมาจนถึงประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 16 ในช่วงเวลานี้
พื้นที่ปัตตานีโบราณที่มีศูนย์กลางอยู่บริเวณบ้านกรือเซะ มีผู้คนเข้ามาตั้ง
หลักแหล่งอยู่กันอย่างหนาแน่นแล้ว เห็นได้ว่าชุมชนบ้านประเวในพื้นที่เมือง
โบราณยะรังไม่ได้ถูกทิ้งร้างก่อนไปสร้างเมืองใหม่ แต่ถูกใช้งานในฐานะเป็น
เมืองป้อมหรือเมืองหน้าด่าน และไม่พบหลักฐานการอยู่อาศัยบริเวณเมืองนี้
อีกต่อไปในคริสต์ศตวรรษที่ 18 (ภาพที่ 2)

(2) ปัตตานีโบราณจากหลักฐานเอกสาร

ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 16-19 ชื่อของปัตตานีปรากฏขึ้นใน
เอกสารหลายฉบับและหลายชาติด้วยกัน ส่วนใหญ่ใช้คำว่า “ปาตานี”
(Patani) เอกสารจีนที่เก่าที่สุดอ้างอิงถึงปัตตานีปรากฏขึ้นในช่วงปลายคริสต์
ศตวรรษที่ 16 อยู่ในเอกสาร (text) เรื่อง An Account of the Translator’s
Institute เขียนโดย ชื่ออีกว่านข้าว เรียกชื่ออาณาจักรนี้ว่า “ต้าหนิ” หรือ
Da-ni (Wade 2013: 63) หลังจากนั้นชื่อนี้ปรากฏขึ้นอีกหลายครั้งในงาน
ต่างๆ อาทิ ขางอู่จ่งตุจวินเหมินจื่อ (1581), หมิงเสินจงสือลู่ (1630) และ
หมิงสี (1739) ในขณะที่เอกสารของญี่ปุ่น ชื่อ ไค-เฮ็นไท เป็นบันทึกเกี่ยวกับ
เรือสำเภามาถึงเมืองนางาซากิระบุว่า ช่วงเวลาเก่าที่สุดที่เรือจาก
ปัตตานีมาถึงเมืองท่านาซากิ คือ ค.ศ. 1675 ส่วนวากัน ชันไซ ซูอะ ซึ่ง
เป็นสารานุกรมที่พิมพ์ใน ค.ศ. 1712 เรียกชื่อปัตตานีว่า ไต นิ (Dai Ni) หรือ
ทา นิ (Ta Ni) โดยอธิบายเอาไว้ว่า “ทา นิ” เป็นอาณาจักรเล็กๆ ตั้งอยู่ห่าง
จากเมืองนางาซากิประมาณ 2200 ลี้ มีภูมิอากาศเหมือนกับกัมพูชาแต่
พูดจาคนละภาษากัน ชาวจีนที่ไปถึงที่นั่นก็มักจะค้าขายกับชาวญี่ปุ่นที่ไป
ถึง ทา นิ ด้วยลมทางใต้ที่พัดมาในฤดูร้อน ในหนังสือเล่มนี้ยังแจกแจงชื่อ
สินค้าที่สามารถหาได้ที่ทา นิ เป็นต้นว่า พริกไทย กานพลู ดีบุก ไม้กฤษณา

และสินค้าเมืองร้อนอื่นๆ อีกมากมาย (Yoneo 2004: 255-257)

ส่วนรายงาน โทเซ็น พูเซตสีงากิ (ค.ศ.1674-1723) เป็นงานเขียนของชาวญี่ปุ่นที่ทำงานอยู่บันล่ำเกาจิน ซึ่งเล่าเรื่องราวจากจีนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อไปนางาซากิในระหว่าง ค.ศ. 1675-1709 ตามรายงานกล่าวว่า ในช่วงเวลานั้นมีเรือจากปัตตานีมาถึงเมืองนางาซากิ 18 ลำด้วยกัน (ในรายงานนี้เรียกปัตตานีว่า ไคนิ ซึ่งแปลว่าโคลนขนาดใหญ่) ยกตัวอย่างเช่น ใน ค.ศ. 1687 รายงานยังบันทึกเหตุการณ์บริเวณอ่าวปัตตานีไว้ว่า ชายฝั่งปัตตานีเต็มไปด้วยโคลน มีความยาวประมาณ 800-900 เมตร เรือไม่สามารถเทียบท่าบริเวณชายฝั่ง ทำให้พ่อค้าชาวจีนต้องสร้างสะพานปลายื่นยาวออกไปในทะเล เพื่ออำนวยความสะดวกให้บรรดาเรือจากต่างประเทศสามารถบรรทุกสินค้าขึ้น-ลงเรือได้ และจากความลำบากในลักษณะนี้ทำให้เรือของดัตช์และชาวยุโรปลำอื่นๆ ไม่ค่อยมาเยือนปัตตานีบ่อยนัก (Yoneo 1998: 112-113)

เอกสารสำคัญลำดับถัดมาคือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช เอกสารโบราณชิ้นนี้แม้ในตำนานไม่ปรากฏศักราชที่แน่นอนว่าเขียนขึ้นเมื่อใด แต่เนื่องจากพบชื่อของศรีธรรมราชาจันทรภานุ/ธรรมโศกเช่นเดียวกับที่กล่าวถึงในตำนานเมืองในจารึกหลักที่ 24 พบที่วัดเวียง ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งมีศักราชชัดเจนว่าจารึกขึ้นใน ค.ศ. 1230 และเมื่อพิจารณาร่วมกันกับผลการวิเคราะห์โบราณวัตถุจากการขุดค้นที่วัดมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ทั้งหลักฐานเอกสารและการกำหนดอายุด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ อนุมานได้ว่าในช่วง ค.ศ. 1240 รัชสมัยของพระเจ้าศรีธรรมราชาจันทรภานุยังคงดำรงอยู่ (กรมศิลปากร 2565: 227-232) เมื่อนักษัตริย์ที่ปรากฏอยู่ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชจึงควรเกิดขึ้นประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 13 สิ่งที่สำคัญของตำนานเมืองนครศรีธรรมราชในงานวิจัยชิ้นนี้คือ การปรากฏชื่อปัตตานี เป็น 1 ในเมืองบริวารของนครศรีธรรมราช หรือเป็น 1 ในเมือง 12 นักษัตริย์ แสดงให้เห็นว่าชื่อเมืองปัตตานีปรากฏขึ้นแล้วอย่างน้อยตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 13 นั่นเอง

ในขณะที่แหล่งข้อมูลที่มาจากจีน เป็นต้นว่า หนังสือจูฟานจีของเจ้า
หฺรู่คั่ว ใน ค.ศ. 1225 ซึ่งเป็นบันทึกเรื่องราวชาติต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้ โดยมีเจ้าหฺรู่คั่วเป็นผู้เรียบเรียง ในหนังสือเล่มนี้อ้างอิงถึงประเทศลังกา
สุกะ เรียกในภาษาจีนว่า หลิงหยาศีเจียกั่ว (กั่ว มีความหมายว่า ประเทศ)
แต่ยังไม่มีการกล่าวถึงปัตตานีแต่อย่างใด เช่นเดียวกับหนังสือนาครากฤตคม
(Nāgarakṛtāgama) ซึ่งเขียนขึ้นใน ค.ศ. 1365 ก็ปรากฏเพียงชื่อ เล็งกะ
สุกะ (Lengasuka) ไม่ใช่ปัตตานี การปรากฏชื่อปัตตานีในฐานะ 1 ในเมือง
12 นักษัตริย์ของนครศรีธรรมราชในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 13 จึงยังเป็น
สิ่งน่ากังขาและชวนตั้งคำถามเป็นอย่างยิ่ง

จากข้อมูลที่กล่าวมาเบื้องต้นทั้งหมดเกี่ยวกับปัตตานีโบราณ ส่วนใหญ่
เป็นเอกสารจากต่างชาติ (เว้นเพียงตำนานเมืองนครศรีธรรมราชที่เป็นหลัก
ฐานท้องถิ่น) แต่เอกสารที่สำคัญที่สุดและควรนำมาพิจารณาประกอบคือ
ฮิกายัต ปาตานี (Hikayat Patani: ตำนานเมืองปัตตานี) สันนิษฐานว่าเขียน
ขึ้นในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 เอกสารชิ้นนี้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับพัฒนาการ
ของเมืองตั้งแต่แรกเริ่ม การก่อตั้งเมือง การเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลาม
และเหตุการณ์ในรัชสมัยของรายาองค์สำคัญของปัตตานีที่เป็นสตรี 4
พระองค์ ได้แก่ ราชายิยา (Raja Ijau: ค.ศ. 1584-1616) ราชายิรู (Raja
Biru: ค.ศ. 1616-1624) ราชายูงู (Raja Ungu: ค.ศ. 1624-1635) และ
ราชากูนิง (Raja Kuning: ค.ศ. 1635-1688) เนื้อหาในหนังสือมีลักษณะเป็น
ตำนาน (Teeuw & Wyatt 1970) ฮิกายัต ปาตานี ยังกล่าวอีกว่า กษัตริย์
ผู้ก่อตั้งเมืองปาตานีคือ กษัตริย์ในราชวงศ์ศรีวิชัย มาจากอาณาจักรที่อยู่
ลึกเข้าไปทางตอนในมีชื่อเรียกว่า เมืองโกตา มาลีไซ

งานเขียนที่มีเนื้อหาน่าสนใจอีกเรื่องหนึ่ง คือ เซอเจอร์ฮ์ เกอราจาน
เมอลายู ปาตานี (Sejarah Kerajaan Melayu Patani) หรือประวัติศาสตร์
ราชอาณาจักรมลายูปาตานี (History of the Malay Kingdom of Patani)
เรียบเรียงโดย อิบรอฮิม ชุกรี (Ibrahim Syukri) ในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1937-
1947 ซึ่งรวบรวมมาจากต้นฉบับภาษามลายูโดยบุคคลในท้องถิ่นเป็นผู้เขียน

ขึ้น เนื้อหาของเจอรระฮ์ เกอราจาน เมอลายู ปาตานี มีความใกล้เคียงกับ อิกายัต ปาตานี แต่เพิ่มรายละเอียดว่า เมืองปาตานี ซึ่งเคยเป็นหมู่บ้านชาว ประมงเดิม มีความเจริญในฐานะเป็นเมืองท่าที่มีเรือสินค้าเข้ามาเทียบท่า ค้าขาย ก่อนที่ราชวงศ์ศรีวังสาจะละทิ้งโกตา มალიไหมเพื่อมาสร้างเมืองใหม่ เสียอีก (อิบรอฮิม ชุกรี 2541)

ในขณะที่เรื่องราวการเลือกสถานที่ตั้งเมืองใหม่ รวมไปถึงเหตุการณ์ ไล่ตามกวางเผือกในปากก็มีความใกล้เคียงกับตำนานการสร้างเมืองเมอลากา (มะละกา) ในเซอเจอรระฮ์ เมอลายูและปาไซ (Sejarah Melayu and of Pasai) (Teeuw & Wyatt 1970: 217) ด้วยเช่นเดียวกัน และในบทความ นี้จะไม่กล่าวถึงบันทึกของชาวต่างชาติตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นโปรตุเกสหรือ ฮอลันดา เนื่องจากชาติตะวันตกเหล่านั้นจดบันทึกเรื่องราวของเมืองปัตตานี โบราณในฐานะของการเป็นเมืองท่านานาชาติ แสดงให้เห็นว่ามีผู้คนเข้ามา ตั้งถิ่นฐานกันอย่างหนาแน่นบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอน ล่างแล้ว

(3) ราชวงศ์ศรีวังสา (Sri Wangsa Dynasty)

แม้ราชวงศ์ศรีวังสาจะเป็นราชวงศ์ที่มีหลักฐานเอกสารชัดเจนว่าเป็น ผู้ปกครองปัตตานีในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 แต่ไม่ได้หมายความว่า ก่อนหน้านั้น พื้นที่ปัตตานีโบราณจะไม่มีผู้คนอาศัยอยู่เลย ตามเนื้อความใน อิกายัต ปาตานี พญาตู นักปาล์ได้ออกกวางเผือกขนาดใหญ่มาจนถึงริมทะเล พระองค์ทอดพระเนตรเห็นกระท่อมชาวประมงหลังหนึ่งในบริเวณนั้นพร้อม ทั้งมีชายชราผู้หนึ่งยืนอยู่ พญาตู นักปาล์จึงเอ่ยถามว่า เขาเป็นใครและสถานที่ นี้เรียกว่าอะไร ชายชราจึงตอบว่า แต่เดิมบรรพบุรุษของเขาเคยอยู่ที่เมือง โกตา มალიไหม แต่ได้ติดตามพระอัยกาของพระองค์ไปกรุงศรีอยุธยา เมื่อมา ถึงสถานที่นี้ได้ล้มป่วยลง จึงถูกทิ้งไว้ตรงชายหาดแห่งนี้ เขาจึงอาศัยอยู่ ณ ที่นี้เป็นต้นมา พญาตู นักปาล์ สอบถามชายชราว่าชื่ออะไร ก็ได้รับคำตอบว่า ชื่อ เจ๊ะ ตานี ต่อมาพระองค์จึงตัดสินใจสร้างชุมชนแห่งใหม่ตรงชายหาด ณ

จุดที่กว้างเผือกหายไป และตั้งชื่อชายหาดหรือชุมชนแห่งใหม่นี้ว่า ปาตานี ส่วนในเซอเจอร์ฮ์ เกอราจาน เมอลายู ปาตานี อ้างว่า ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณชายฝั่งทะเล (พื้นที่ปัตตานีโบราณ: ผู้เขียน) คือ ชาวมลายู และมีความเจริญมาตั้งแต่ก่อนหน้าที่ราชวงศ์ศรีวังสาจะย้ายเมือง เพราะเป็นเมืองท่าที่มีเรือสินค้าต่างๆ เข้ามาค้าขาย

พญาตุ นักปา ในฮิกายัต ปาตานี นี้คือ องค์เดียวกับพญาอินทिरา (Indhira) ใน เซอเจอร์ฮ์ เกอราจาน เมอลายู ปาตานี ซึ่งเมื่อเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลามก็เปลี่ยนชื่อเป็น สุลต่าน อิสมาอิล ซาห์ และเป็นต้นราชวงศ์ศรีวังสา (?) ตามตำนานฮิกายัต ปาตานี และ เซอเจอร์ฮ์ เกอราจาน เมอลายู ปาตานี ไม่ได้บอกเหตุผลว่าเหตุใดเมื่อพระองค์ย้ายมาอยู่เมืองใหม่แล้วต้องตั้งราชวงศ์ใหม่ด้วย อีกทั้งไม่ปรากฏวันเวลาที่แน่นอนในการย้ายเมืองด้วยเช่นกัน เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ ผู้ที่สืบทอดราชบัลลังก์เป็นพระราชอาองค์ต่อมา คือ เกอรูบ พิไซ ไพนา (Kerub Phichai Paina) หรือต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นสุลต่านมูฏ็อฟฟาร์ ซาห์ (Sultan Mudhaffar Shah) ผู้เป็นพระโอรส ในสมัยของพระราชอาองค์นี้เองที่มีการจดบันทึกเรื่องราวของพระองค์ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาตรงกับ ค.ศ. 1563⁴ นับว่าเป็นศักราชที่แน่นอนครั้งแรกและปรากฏอยู่ในเอกสารชั้นต้นที่เชื่อถือได้ ทั้งนี้ Wyatt ได้เสนอแผนผังการสืบสันตติวงศ์ของราชวงศ์ศรีวังสาไว้ (ตามตารางที่ 1) (Teeuw & Wyatt 1970: 11)

เหตุใดการสืบค้นเรื่องศักราชเกี่ยวกับราชวงศ์ศรีวังสาจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ เนื่องจากในตำนานได้กล่าวอ้างถึงการย้ายเมืองโดยกษัตริย์ต้นราชวงศ์ศรีวังสา จากเมืองโกตา มาลีไผ่เพื่อสู่เมืองปาตานี ซึ่งหากรู้ศักราชที่แน่นอนย่อมทำให้ทราบถึงช่วงเวลาของการสร้างเมืองได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม หลักฐานทางโบราณคดีที่นำมาพิจารณาต่อจากนี้ อาจจะทำให้

⁴ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ระบุว่าเป็นปีกุน จุลศักราช 925 หรือ ค.ศ. 1563 (พ.ศ. 2106) แต่ David K Wyatt ใช้ปี ค.ศ. 1564 ซึ่งอาจใช้พระราชพงศาวดารฉบับอื่นที่ไม่ใช่หลวงประเสริฐอักษรนิติ์. ดู A. Teeuw & D.K Wyatt, Hikayat Patani: The Story of Patani (The Hague: Martinus Nijhoff, 1970).

การรับรู้เกี่ยวกับช่วงเวลาของการใช้พื้นที่ปัตตานีโบราณเปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยรับรู้มาก่อน

การดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา

การสำรวจและการขุดค้นทางโบราณคดีที่ผ่านมาในบริเวณพื้นที่ปัตตานีโบราณดำเนินการโดยนักโบราณคดีของสำนักศิลปากรและนักวิจัยทั้งชาวต่างชาติและคนไทย โดยมีตัวอย่างการค้นพบที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. การสำรวจและขุดค้นแหล่งเตาบ้านดี (Ban Di kiln site) ตำบลบราโหม อำเภอมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี ใน ค.ศ. 1993-1994 (อมรา ศรีสุชาติ 2539; อำนาจ สมบัติฐานุชิต 2547) นักโบราณคดีของกรมศิลปากรสำรวจพบเตาเผาโบราณจำนวน 7 เตา จากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีสามารถสรุปได้ว่า เตาเหล่านี้เป็นเตาดินก่อ มีช่องใส่ไฟทางเดียว แบบระบายความร้อนในแนวตั้ง (Updraught Slab Kiln) ลักษณะผลิตภัณฑ์ที่พบมีทั้งเครื่องปั้นดินเผาเนื้อดินธรรมดาไม่เคลือบ (Unglazed Earthenware) และเครื่องปั้นดินเผาเนื้อดินธรรมดาเคลือบบาง (Thin Glazed Earthenware) รูปทรงภาชนะส่วนใหญ่เป็นหม้อปากผาย หม้อทรงบาตรไม่มีคอ ใหม้มีการตกแต่งด้วยลายประทับ (Stamped Design) แหล่งเตานี้สามารถกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 17-18 อันเป็นช่วงเวลาที่ปัตตานีเจริญรุ่งเรืองด้านการค้าขายกับต่างชาติและส่งเรือไปค้าขายกับญี่ปุ่นแล้ว

2. การสำรวจโดย เดวิด เจ. เวลช์, จูดิธ อาร์ แมคเนล และสว่าง เลิศฤทธิ์ ใน ค.ศ. 1986-1987 จุดประสงค์ในการศึกษาของคณะสำรวจนี้แต่เดิมคือ ศึกษาการตั้งถิ่นฐานในอดีตและการตีความรูปแบบสภาพแวดล้อมทางด้านนิเวศวิทยาในแถบลุ่มน้ำปัตตานีตอนล่าง (Lower Pattani Basin) จึงสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณบ้านประแวในเมืองโบราณยะรัง รวมถึงสำรวจแหล่งโบราณคดีในท้องที่อำเภอยะรังและพื้นที่บริเวณบ้านกรือเซะ

(Ban Krue Se) ในเขตปัตตานีโบราณด้วย การสำรวจดังกล่าวครอบคลุมพื้นที่จากชายฝั่งของอ่าวปัตตานีทางตะวันออกบริเวณกรือเซะไปทางตะวันตก 3 กิโลเมตร และจากแนวขอบบริเวณทำนาเกลือในปัจจุบันไปทางใต้ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 0.9 ตารางกิโลเมตร ในรายงานการสำรวจของผู้วิจัยให้รายละเอียดว่าพบเศษภาชนะดินเผาหนาแน่นมากกว่าพื้นที่ใดๆ ในบริเวณลุ่มน้ำปัตตานี ส่วนใหญ่เป็นภาชนะดินเผาเนื้อดิน (Earthenware Sherds) สมัยอยุธยา ตามมาด้วยภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง (Stoneware Sherds) และพอร์ซเลน (Porcelain) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเครื่องถ้วยจีน กำหนดอายุอยู่ระหว่างสมัยกลางราชวงศ์หมิงถึงปลายราชวงศ์ชิง (คริสต์ศตวรรษที่ 14-20) โบราณวัตถุประเภทนี้เป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทการค้านานาชาติของปัตตานี อย่างไรก็ตามไม่พบภาชนะดินเผาในสมัยราชวงศ์ถัง (คริสต์ศตวรรษที่ 7-10) และราชวงศ์ซ่ง (คริสต์ศตวรรษที่ 10-13) บนพื้นผิวหรือหน้าดินเลย (Welch & McNeill 1989: 27-41) นอกจากนี้ ยังสำรวจพบแหล่งโบราณคดีต่อเนื่องมาจนถึง ลักษณะเป็นเมืองป้อมขนาดเล็ก ตั้งอยู่ใกล้ริมฝั่งด้านตะวันตกของแม่น้ำปัตตานีสายเดิม ทางทิศใต้ของกลุ่มเมืองโบราณยะรังอีกด้วย ซึ่งมีรูปแบบคล้ายกับเมืองป้อมที่บ้านประแว และน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน

3. การสำรวจภารกิจทางโบราณคดีของดานีล เพอเรต์ (Daniel Perret) และคณะ (Perret et al. 2005) เป็นการสำรวจทางโบราณคดีเพื่อศึกษาชุมชนโบราณของปัตตานีในพื้นที่บ้านกรือเซะทั้งหมดมีระยะทางรวมประมาณ 11 กิโลเมตร และสำรวจเพิ่มเติมไปทางตะวันออกของเมืองปัตตานีในปัจจุบันอีกประมาณ 7 กิโลเมตร บริเวณพื้นที่สำรวจนี้รวมบริเวณนอกเมืองที่มีการขุดปรับที่ดินเป็นบ่อกึ่งในปัจจุบันด้วย สามารถเก็บรวบรวมเศษภาชนะดินเผาได้กว่า 3,500 ชิ้น ภาชนะดินเผาที่พบจำนวนมากที่สุดคือ ภาชนะดินเผาจีน คิดเป็นร้อยละ 85 ของเศษภาชนะดินเผาทั้งหมด จากการตรวจสอบลวดลาย รูปแบบของเศษภาชนะดินเผาจีน พบว่าส่วนใหญ่

เป็นของสมัยราชวงศ์หมิง มีอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นช่วงหลักในการนำเข้าสินค้าของจีน

จากการสำรวจพื้นที่ปัตตานีโบราณที่ผ่านมา โดยเน้นบริเวณบ้านกรือเซะ พบเศษภาชนะดินเผาทั้งในและนอกภูมิภาคนิพริมาณมาก รวมไปถึงการพบหลักฐานการผลิตภาชนะดินเผาเพื่อใช้ในท้องถิ่นเองอีกด้วย ผลิตภัณฑ์ที่นำเข้าจากต่างประเทศมีทั้งที่มาจากจีน ญี่ปุ่น เวียดนามและเมียนมา พิจารณาตามสัดส่วนแล้ว เครื่องถ้วยจีนมีมากที่สุด ทั้งนี้ เศษภาชนะดินเผาที่มาจากต่างประเทศซึ่งเก็บได้บนผิวดินสามารถกำหนดอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 14-18 ส่วนภาชนะดินเผาที่ผลิตในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน นำเข้ามาจากแหล่งเตาในสุโขทัย ศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และเตาแม่บ้านน้อย จังหวัดสิงห์บุรี มีอายุอยู่ในช่วงเดียวกับภาชนะดินเผาที่นำเข้าจากต่างประเทศ ในขณะที่พื้นที่ปัตตานีโบราณปรากฏการทำกิจกรรมนอกเหนือจากการค้าและการอยู่อาศัยด้วย นั่นคือ ใช้พื้นที่ในการผลิตภาชนะดินเผา ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ได้จากการสำรวจทั้งสิ้น

การขุดค้นและหลักฐานทางโบราณคดี

ใน ค.ศ. 2017 ผู้วิจัยทำการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ปัตตานีโบราณ แหล่งที่ดำเนินการขุดค้นตั้งอยู่ที่บ้านกรือเซะ ตำบลตันหยงลุโละ อำเภอเมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี พิกัดภูมิศาสตร์ที่ละติจูดที่ 6 องศา 87' 69.8" ลิปดาเหนือ และลองจิจูดที่ 101 องศา 29' 8" ลิปดาตะวันออก ใช้ชื่อว่า แหล่งขุดค้นบ้านตันหยงลุโละ (ภาพที่ 3)

สภาพโดยทั่วไปของแหล่งเป็นสวนมะพร้าว บริเวณด้านนอกเป็นพื้นที่ทำนาทุ่ง หากเดินผ่านนาทุ่งขึ้นไปทางทิศเหนือจะสามารถออกทะเลแล้วไทยได้ ซึ่งชายหาดมีลักษณะเป็นทะเลโคลน บริเวณผิวดินของแหล่งขุดค้นไม่ปรากฏโบราณวัตถุใดๆ แต่พบว่าบริเวณขอบบ่อทุ่งซึ่งเกิดจากการขุดดินแล้วนำขึ้นมามีเป็นขอบบ่อนั้นเต็มไปด้วยเศษภาชนะดินเผา แสดงให้เห็นว่าโบราณวัตถุถูกขุดขึ้นมาจากชั้นดินตอนล่าง เศษภาชนะดินเผาที่พบส่วน

ใหญ่เป็นเครื่องถ้วยจีน (ภาพที่ 4)

การขุดค้นทางโบราณคดี แบ่งเป็น 2 หลุม เป็นหลุมขนาด 3 x 3 เมตร ใช้ชื่อว่า หลุมขุดค้นที่ 1 และ 2 ประกอบด้วยชั้นดิน 4 ชั้น ระดับความลึก 1.20 เมตร โบราณวัตถุที่พบส่วนใหญ่ คือ เศษภาชนะดินเผา เริ่มพบหนาแน่นตั้งแต่ระดับชั้นดินที่ 10 cm dt. ไปจนถึงระดับที่ 100 cm dt. และไม่พบร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์อีกเลยในระดับชั้นดิน 120 cm dt. (ภาพที่ 5 และ 6) ทั้งนี้ ภาชนะดินเผาที่พบจากการขุดค้นทั้งหมด สามารถจำแนกได้ดังนี้

1. ภาชนะดินเผาพื้นเมือง เป็นอัตราส่วนร้อยละ 60 ของโบราณวัตถุทั้งหมด สามารถแบ่งเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน คือ 1) กลุ่มเครื่องปั้นดินเผาจากเตาท้องถิ่น ภาชนะกลุ่มนี้เป็นแบบเนื้อดินธรรมดา ไม่เคลือบ (Unglazed Earthenware Sherds) สันนิษฐานว่ามาจากแหล่งเตาบ้านดี 2) กลุ่มเครื่องถ้วยสุโขทัย 3) กลุ่มเครื่องถ้วยจากเตาแม่น้ำน้อย

2. ภาชนะดินเผาจากต่างประเทศ เป็นอัตราส่วนร้อยละ 35 ของโบราณวัตถุทั้งหมด พบเครื่องถ้วยจีนเป็นจำนวนมากที่สุด ภาชนะดินเผาจากจีนมีความเก่าแก่ที่สุดในสมัยราชวงศ์ซ่งใต้ (Southern Song) ผลิตจากเตาจีโจ่ว (Jízhōu) มณฑลเจียงซี มีอายุปลายคริสต์ศตวรรษที่ 12 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13 รูปทรงที่พบเป็น ไห กระปุก คนโท และกุ่มจี เนื้อดินค่อนข้างแกร่ง น้ำเคลือบสีน้ำตาลหรือสีน้ำตาลอมดำ มีส่วนผสมของสารตะกั่ว (ภาพที่ 7) ต่อมาคือภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์เยวี่ยนประเภทเครื่องเคลือบสีน้ำตาล รูปทรงที่พบเป็นไหขนาดเล็ก ในขณะที่เครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์หมิงซึ่งมีอายุอยู่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 14 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 มีความหลากหลายมากที่สุด พบภาชนะเคลือบสีเขียว เขียนลายสีใต้เคลือบ (Underglaze Decoration) เขียนลายสีครามใต้เคลือบ เขียนลายสีบนเคลือบ (Overglaze Enamel) รูปทรงที่พบส่วนใหญ่เป็น จาน ชาม กระปุก ตลับ ไห เครื่องถ้วยจีนสมัยสุดท้ายอยู่ในสมัยราชวงศ์ชิง เช่น

เครื่องถ้วยลงยาในกลุ่มที่เรียกว่า “Tiger Skin”⁵ หรือ “Egg-and-Spinach”

เครื่องถ้วยจากญี่ปุ่นเป็นภาชนะดินเผาอีกประเภทหนึ่งที่น่าสนใจ โดยเครื่องถ้วยญี่ปุ่นที่พบในการขุดค้นในครั้งนี้คือ เครื่องถ้วยคะรัตสึ (Karatsu Ware) กำหนดอายุอยู่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 และเครื่องลายครามแบบอาริตะ (Arita Blue and White Wares) กำหนดอายุอยู่ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 การพบเครื่องถ้วยญี่ปุ่นในปัตตานีโบราณ ไม่ได้มีความหมายถึงเพียงสัมพันธ์ภาพทางการค้าในยุคที่ปัตตานีรุ่งเรืองเท่านั้น แต่เป็นไปได้ว่ามีชาวญี่ปุ่นบางกลุ่มตั้งชุมชนของตนในปัตตานีในช่วงเวลานั้นด้วย นอกจากนี้ ยังพบเครื่องถ้วยเมียนมาซึ่งอาจเป็นเครื่องเคลือบจากเตาตวานเต⁶ (Twante/ Twantay) กำหนดอายุประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 16

ส่วนเครื่องถ้วยยุโรปมาจากโรงงาน Societe Cermique โรงงาน Petrus Regout (Sphinx) ประเทศฮอลันดา โรงงาน Boch Frères at Keramis ประเทศเบลเยียม และโรงงานในเมือง Staffordshire ประเทศอังกฤษ รวมไปถึงโรงงานเจ แอนด์ เอ็ม พี เบล (J. & M.P. Bell & Company Limited) สกอตแลนด์ กำหนดอายุอยู่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 (อรรถสิทธิ์ สุขขำ 2557: 68) อย่างไรก็ตามยังไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับที่ตั้งสถานีหรือบริษัทตัวแทนค้าปลีกเครื่องปั้นดินเผากลุ่มนี้ในเมืองปัตตานี จึงยังไม่ทราบบริษัทตัวแทนค้าปลีกในเวลานั้น (อรรถสิทธิ์ สุขขำ 2557: 72) แต่ในภาคใต้ของประเทศไทยเครื่องปั้นดินเผายุโรปพบในเมืองท่าที่สำคัญต่างๆ เป็นต้นว่า เมืองถลาง (ในจังหวัดภูเก็ต) เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา และเมืองปัตตานี

นอกจากโบราณวัตถุที่ใช้กำหนดค่าอายุโดยการเทียบเคียงแล้วนั้น ผู้

⁵ เป็นเครื่องถ้วยที่เลียนแบบเครื่องถ้วยซันไฉ่ (Sancai ware) หรือเครื่องเคลือบสามสีในสมัยราชวงศ์ถัง เป็นการตกแต่งด้วยสีที่เหมือนสาดกระเซ็นลงบนผิวภาชนะ ประกอบด้วยสีขาว เหลือง เขียว และน้ำตาลอมม่วง

⁶ เป็นกลุ่มเตาที่ตั้งอยู่ที่อำเภอตวานเต ทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองย่างกุ้ง 32 กิโลเมตร (สัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มรริ สุรเกียรติ, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 20 ตุลาคม 2565.)

วิจัยได้นำตัวอย่างดินไปกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีเรืองแสงความร้อน (Thermoluminescence) ตัวอย่างดินมาจากหลุมขุดค้นที่ 1 ผังด้านใต้ จำนวนตัวอย่าง 4 ชั้นดิน กำหนดเรียกชั้นบนสุดจากระดับอ้างอิง (Datum Line) = S1 ชั้นที่ 2 = S2 ชั้นที่ 3 = S3 และชั้นล่างสุด = S4 ผลการหาค่าอายุปรากฏตามที่แสดงในตารางที่ 2

การอภิปรายและสรุปผลการศึกษา

การศึกษาเกี่ยวกับปัตตานีโบราณที่ผ่านมา มักเน้นระยะเวลาที่ปัตตานีมีความรุ่งเรืองแล้วในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 โดยมีได้คำนึงถึงช่วงเวลาเริ่มต้นการตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากขาดหลักฐานสนับสนุนที่เพียงพอ การศึกษาครั้งนี้นำหลักฐานเอกสารและหลักฐานโบราณคดีมาวิเคราะห์ เพื่อเสนอข้อสันนิษฐานในการเข้ามาใช้พื้นที่ปัตตานีโบราณตั้งแต่สมัยแรกเริ่ม

ชุมชนโบราณเริ่มแรกที่แสดงความเป็นชุมชนเมืองอย่างชัดเจน คือ บริเวณเมืองโบราณยะรัง ตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนบน แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ น่าจะเป็นบริเวณที่มีคนเข้ามาใช้พื้นที่ทำกิจกรรมทางศาสนาเก่าแก่ที่สุด ณ บริเวณบ้านวัด กำหนดอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 6-7 ส่วนพื้นที่บริเวณบ้านประแวปรากฏคูน้ำ-คันดินกำแพงเมืองชัดเจน เป็นพื้นที่ซึ่งคนเข้ามาใช้สอยในระยะสุดท้ายในบริเวณโบราณเมืองยะรัง กำหนดอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 เช่นเดียวกับแหล่งโบราณคดีโกตาเตมางันซึ่งอาจใช้เป็นด่านปราการควบคุมเส้นทางแม่น้ำปัตตานีในการเดินทางเชื่อมโยงระหว่างเมืองตอนใน สำหรับที่อยู่อาศัยของผู้คนในช่วงเวลานี้อาจตั้งหลักแหล่งในบริเวณใกล้ชายทะเลเดิม ระหว่างพื้นที่รอยต่อดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนบนและล่าง ตามที่ได้พบแหล่งโบราณคดี ซึ่งน่าจะเป็นเมืองท่าของชุมชนโบราณ บริเวณบ้านบราโอนันเอง ในช่วงเวลาลำดับถัดต่อมา บริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนล่าง ซึ่งเคยเป็นพื้นที่อทธิพลของน้ำทะเลหรือเกิดน้ำท่วมได้ง่าย ได้รับการปรับปรุงโดยการขุดคูคลองเพื่อสามารถเชื่อมต่อกับชายทะเลได้ง่ายขึ้นและผันน้ำในฤดูม

ให้ระบายออกไปได้ กลายเป็นพื้นที่เหมาะกับการเป็นท่าเรือเพราะอยู่ใกล้ทะเลมากกว่า ดังนั้น จึงเริ่มมีการใช้พื้นที่ดังกล่าวในการขนและรับ-ส่งสินค้า โดยพื้นที่อยู่อาศัยยังคงตั้งมั่นอยู่ตอนในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ

การพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่งใต้ในบริเวณซึ่งในเวลาต่อมา คือ ชุมชนโบราณปัตตานี แสดงให้เห็นการใช้พื้นที่เป็นเมืองท่าหรือสถานที่รับส่งสินค้ามาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 12 ในช่วงเวลานี้ราชวงศ์ซ่งได้พัฒนาสำเภากินขึ้นสูงขึ้นใช้งานเพื่อให้สามารถล่องมหาสมุทรได้ โดยเรียนรู้เทคนิคการต่อเรือและล่องเรือมาจากชาวอาหรับ (Yoshinobu 1983: 104) ซึ่งสำเภากินในสมัยนี้มีขนาดใหญ่สามารถบรรทุกสินค้าในปริมาณมากเป็นต้นว่า ข้าว เครื่องถ้วย พริกไทย และไม้แปรรูป (Lumber) ได้อีกด้วย สำหรับในภาคใต้ของประเทศไทย แหล่งโบราณคดีที่เป็นเมืองท่าสำคัญซึ่งพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่งใต้ คือ แหล่งโบราณคดีคลองท่าเรือ จังหวัด นครศรีธรรมราช (กรมศิลปากร 2562) และชุมชนโบราณสทิงพระ จังหวัด สงขลา เป็นต้น

ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 12 อำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยคลี่คลายไปมากแล้วในพื้นที่คาบสมุทรไทย-มาเลย์ เห็นได้อย่างชัดเจนจากการเกิดขึ้นของรัฐตามพรลิงค์ในบริเวณนครศรีธรรมราช ในช่วงเวลานี้ บริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนล่างที่เป็นเมืองท่าน่าจะยังอยู่ในการควบคุมของเมืองยะรัง โดยอาจมีศูนย์กลางอยู่ที่บ้านบราโอและไม่มีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการ ดังนั้น ในเอกสารโบราณของต่างชาติจึงยังอ้างชื่อลังกาสุกะอยู่ อย่างไรก็ดี ประมาณครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 13 ปรากฏชื่อปัตตานีขึ้นเป็นครั้งแรกในฐานะเมืองบริวารของนครศรีธรรมราช แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลากว่า 100 ปี บริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำตอนล่างได้พัฒนาชุมชนจนกลายเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งบนคาบสมุทรไทย-มาเลย์ และเรียกว่า ”ปัตตานี” ก่อนการสถาปนาราชวงศ์ศรีวังสา

หลักฐานเอกสารยังสอดคล้องกับการกำหนดอายุด้วยวิธีวิทยาศาสตร์

กล่าวคือ ผลที่ได้ในระดับชั้นดินที่ 3 หรือ S3 มีค่าอายุ ค.ศ. 1092 ± 85 หรือประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 11-12 อยู่ในระดับชั้นดินที่ 50-80 cm dt. และเป็นชั้นดินที่พบภาชนะดินเผาหนาแน่นและยังพบเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์ซ่ง (ใต้) อีกด้วย หลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าในระดับชั้นดินนี้มีกิจกรรมของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับการค้าอย่างแน่นอน

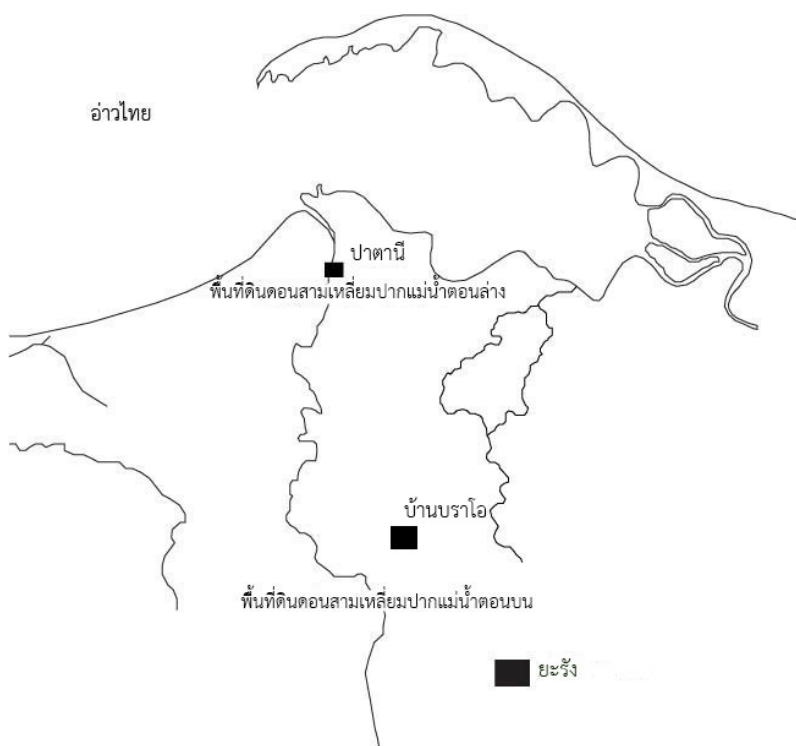
อนึ่ง แม้ชุมชนปัตตานีในขณะนั้นกลายเป็นเมืองบริวารภายใต้การควบคุมของนครศรีธรรมราช แต่บทบาทการเป็นเมืองท่าของปัตตานียังคงดำเนินต่อไป ดังปรากฏหลักฐานเป็นเครื่องถ้วยสุโขทัยกำหนดอายุอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 และเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์เยวียนและหมิง กระนั้นก็ตาม ความรู้เกี่ยวกับปัตตานีโบราณในช่วงเวลานี้ไม่ปรากฏในเอกสาร จนกระทั่งมีการอ้างถึงอีกครั้งในอิกายัต ปาตานีว่า เป็นเมืองที่สร้างขึ้นโดยราชวงศ์ศรีวังสาในคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งหากพิจารณาจากหลักฐานตามที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าปัตตานีมีความเป็นเมืองมาก่อนแล้ว แต่หลังจากการขึ้นมามีอำนาจของราชวงศ์ศรีวังสา ปัตตานีก็เป็นที่รู้จักของผู้คนทั้งภายในและภายนอกภูมิภาคในฐานะเมืองท่านานาชาติซึ่งเป็นรัฐที่ทรงอิทธิพลรัฐหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-18 แม้ในบางช่วงเวลาจะอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยาก็ตาม

สรุป

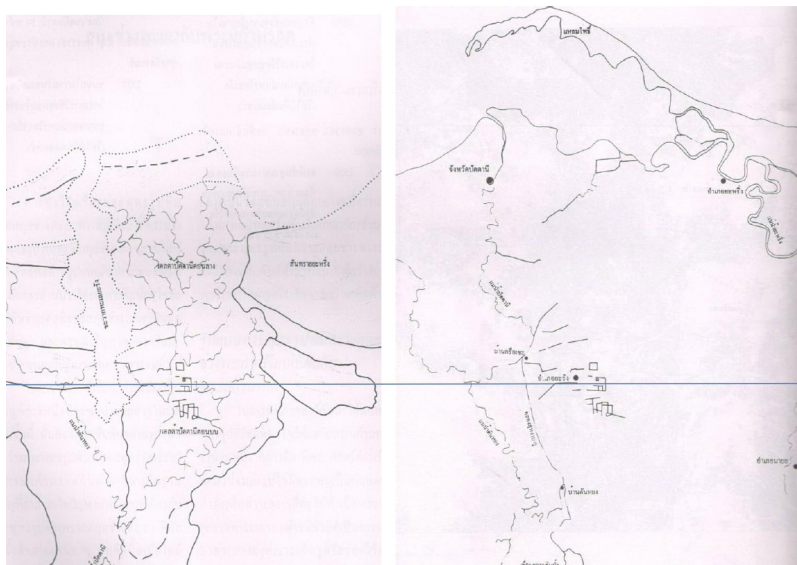
ปัตตานีในฐานะเป็นเมืองท่านานาชาติมีการอ้างถึงในเอกสารต่างชาติ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา พร้อมๆ กับการสถาปนาราชวงศ์ศรีวังสาที่มีส่วนในการสร้างเมืองปัตตานี ซึ่งเป็นการบอกเล่าในลักษณะตำนาน โดยเนื้อหามีความคล้ายคลึงกับการสร้างเมืองอื่นๆ บนคาบสมุทรไทย-มาเลย์ด้วย ผลของการศึกษาหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านต้นหยงลูโละ อำเภอเมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยในพื้นที่ปัตตานีโบราณครั้งนี้ พบว่า มีการใช้ประโยชน์ในพื้นที่บริเวณดังกล่าวเพื่อเป็นสถานีการค้า หรือเป็นเมืองท่ามาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 12

หรือก่อนราชวงศ์ศรีวังสาจะเข้ามามีอำนาจ ซึ่งมีความเป็นไปได้ที่การเข้ามาใช้พื้นที่ปัตตานีโบราณเพื่อกิจกรรมทางการค้าในช่วงแรกนั้นอยู่ในความควบคุมของเมืองที่ตั้งอยู่ในแผ่นดินที่ลึกเข้าไป ช่วงเวลากว่า 100 ปีต่อมาชุมชนเมืองท่าแห่งนี้ได้ขยายตัวจนกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญแห่งหนึ่ง แม้ว่าต่อมากลายเป็นเมืองบริวารในความดูแลของนครศรีธรรมราช แต่ยังคงดำเนินกิจกรรมทางการค้ากับต่างประเทศต่อไปเช่นเดียวกับเมืองท่าอื่นๆ บนคาบสมุทรไทย-มาเลย์ เรื่องราวบริเวณปัตตานีในช่วงเวลานี้ไม่กระจ่างชัด จนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 ราชวงศ์ศรีวังสาเข้ามาเป็นผู้นำการปกครองพื้นที่ เมืองปัตตานีก็ยิ่งเจริญขึ้นในฐานะเมืองท่านานาชาติซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับบริบทการขยายตัวด้านการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวม

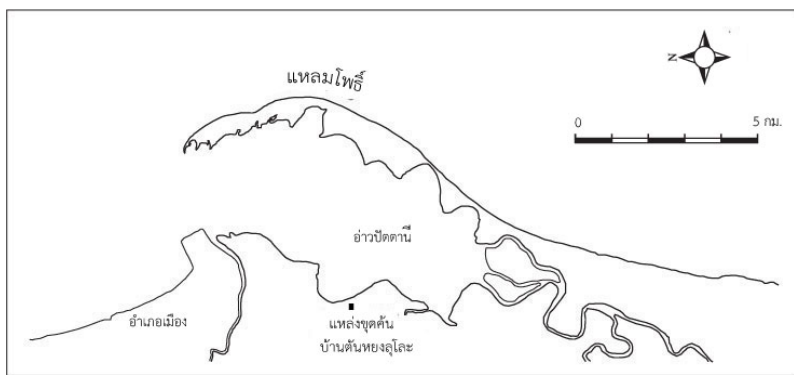

ภาพที่ 1 แสดงพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำปัตตานีตอนบนและตอนล่าง

ภาพที่ 2 แผนที่สภาพภูมิฐานโบราณ (ภาพซ้าย) เปรียบเทียบกับสภาพภูมิประเทศปัจจุบัน (ภาพขวา) โดยวางตำแหน่งกลุ่มโบราณสถานเมืองยะรังที่ระนาบเดียวกัน (เส้นสีดำ)
(ที่มา: ทิวา ศุภจรรยา และกฤษณพล วิขพันธ์, สภาพแวดล้อมการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณเมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี (กรุงเทพฯ: การประชุมวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3, 2538), 290-291; ภัคพดี อยู่คงดี, (Power Point) นำเสนอในงาน The 2nd SPAFA Conference, 2019.)

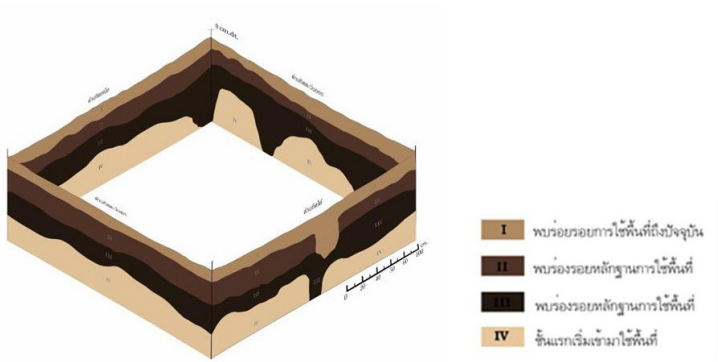
ภาพที่ 3 แหล่งขุดค้นบ้านต้นหยงลูโละ

ภาพที่ 4 การสำรวจพื้นที่บริเวณนาุ้ง พบเครื่องปั้นดินเผา ทั้งไม่เคลือบและเคลือบบนหน้าดินเป็นจำนวนมาก

ภาพที่ 5 แสดงชั้นดินหลุมชุดคันที่ 1 ผังหลุมด้านเหนือ

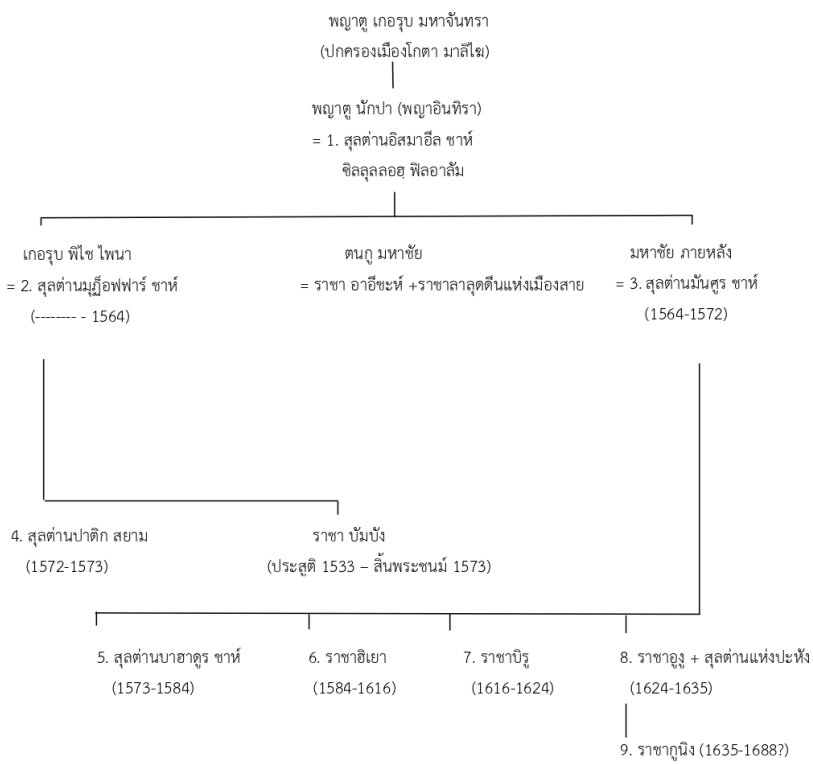

ภาพที่ 6 ผังชั้นดินในหลุมที่ 1

ภาพที่ 7 เครื่องถ้วยเงินสมัยราชวงศ์ซ่งใต้

ตารางที่ 1 แผนผังการสืบสันตติวงศ์ในราชวงศ์ศรีวังสา
 (ที่มา: Teeuw & Wyatt, *Hikayat Patani: The Story of Patani*. (The Hague: Martinus Nijhoff, 1970), 11.)

ตารางที่ 2 ค่าอายุจากการใช้วิธีเรืองแสงความร้อน
 การเลือกใช้ตัวอย่างดิน S3 มาจากการที่ระดับชั้นดินนี้พบภาชนะจีนในสมัยราชวงศ์ซ่งได้

sample	Dose rate (mGy/a)	Accumulated Does (Gy)	Age (year)
S1	2.32 ±0.69	2.52±0.68	1,085±84 AD/CE
S2	10.45±4.44	9.76±1.99	934±66 AD/CE
S3	4.10±1.26	4.48±1.31	1,092±85 AD/CE
S4	3.27±1.09	4.13±0.91	1,265±93 AD/CE

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมศิลปากร, 2528. รายงานการสำรวจขุดค้นทางด้านโบราณคดี บริเวณเมืองโบราณยะรังและใกล้เคียง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. ม.ป.ท.
- _____, 2546. ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. กรุงเทพฯ: ไทยเจริญเพลส.
- _____, 2562. การสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช ประเทศไทย. ม.ป.ท.
- _____, 2565. การขุดค้นโบราณคดี ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร นครศรีธรรมราช. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครศรีธรรมราช: สำนักศิลปากรที่ 12 นครศรีธรรมราช กรมศิลปากร.
- ทิวา ศุภกรรยา และกฤษณพล วิชพันธุ์, 2538. สภาพแวดล้อมการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณเมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี. กรุงเทพฯ: การประชุมวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3 เรื่อง พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี, 11-13 ธันวาคม 2538.
- ธราพงศ์ ศรีสุชาติ, 2529. “ยะรัง: ชุมชนโบราณ.” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ (หน้า 2900-2905). สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา.
- พรทิพย์ พันธุ์โกวิท, 2547. “การศึกษาวิเคราะห์โบราณสถานเมืองยะรัง: ศึกษากรณีกลุ่มโบราณสถานบ้านจาละ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี.” ใน วันนี้ของโบราณคดีไทย เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร.
- ภมรี สุรเกียรติ, 2565. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. สัมภาษณ์, 20 ตุลาคม.
- ภคพิติ อยู่คงดี และพรทิพย์ พันธุ์โกวิท, 2538. โบราณสถานวัดตุจากการขุดแต่งโบราณสถานบ้านจาละ กลุ่มเมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. กรุงเทพฯ: การประชุมวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3 เรื่อง พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี, 11-13 ธันวาคม 2538.
- ยงยุทธ ชูแว่น, 2549. รัฐปัตตานีในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยจารีต ศรีสตศตวรรษที่ 16-18. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สว่าง เลิศฤทธิ์, 2529. “ข้อเสนอใหม่เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีบริเวณเมืองเก่ายะรัง ปัตตานี.” ศิลปวัฒนธรรม. 7 (12): 32-35.
- _____, 2530. รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดี บ้านประแว อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. ปัตตานี: ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- _____, 2531. “โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปะ.” ใน เมืองโบราณยะรัง (หน้า 27-38). ปัตตานี: ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้.

- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2561. **หลักเกณฑ์การทับศัพท์ภาษาพม่าฉบับราชบัณฑิตยสภา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.
- _____, 2562. **หลักเกณฑ์การทับศัพท์ภาษาญี่ปุ่นฉบับราชบัณฑิตยสภา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.
- _____, 2563. **หลักเกณฑ์การทับศัพท์ภาษามลายูที่ใช้ในประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ และ บรูไนดารุสซาลามฉบับราชบัณฑิตยสภา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.
- อมรา ศรีสุชาติ, 2539. **อดีต-ปัจจุบันของเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาโบราณและพื้นเมืองในภาคใต้**. ม.ป.ท.
- อรรถสิทธิ์ สุขขำ, 2557. “เครื่องปั้นดินเผาภาสโกวในเมืองปัตตานี.” *เมืองโบราณ* 40 (1): 68-74.
- อารีพิน บินจิ, อับดุลลอฮ์ ลออแมน, และซูฮัยมัย อัสมาแอล, 2558. **ปัตตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู (Patani Sejarah dan Politik di Alam Melayu)**. พิมพ์ครั้งที่ 4. สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้.
- อำนาจ สมบัติยานุชิต, 2547. **การศึกษาบริเวณแหล่งเตาเผาเครื่องถ้วยโบราณในจังหวัดปัตตานี**. ม.ป.ท.
- อิบรอฮิม ชุกรี, 2541. **ประวัติราชอาณาจักรมลายูปัตตานี**. ปัตตานี: โครงการจัดตั้งสถาบันสมุทรรัฐเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา.

ภาษาต่างประเทศ

- Daniel P. et al., 2005. *Études sur l’histoire du sultanat de Patani*. Paris: Ecole française d’Extrême-Orient.
- Dupoizat M.-F., 2004. “Gres et porcelains du site de Ban Kru Se, province de Pattani.” In *Etudes sur l’histoire du sultanat de Patani* (pp.117-139). Paris: École française d’Extrême-Orient.
- Hirth F. & Rockhill W.W., 1966. *Chau Ju Kua: his work on the Chinese and Arab Trade in the twelfth and thirteenth Centuries, entitled Chu-fan-chi*. New York: Paragon Book Reprint Corp.,
- SEAMEO SPAFA., 2020. “Thailand: Country Report.” In *Advancing Southeast Asian Archaeology 2019* (pp. 40-46). Bangkok: SEAMEO SPAFA Regional Centre for Archaeology and Fine Arts.
- Skilling P., 1992. “Two ports of Suvarnabhumi : A brief note.” *Journal of Siam Society* 80 (1): 131.
- Teeuw A. & Wyatt D.K, 1970. *Hikayat Patani: The story of Patani*. The Hague: Martinus Nijhoff.

- Wade G., 2013. "The Patani region in Chinese texts of the 6th to the 19th centuries." In **Ghost of the past in Southern Thailand: Essay on the history and historiography of Patani** (pp.53-84). Singapore: NUS Press.
- Welch D.J. & McNeill J.R., 1989. "Archaeological investigations of Pattani history." **Journal of Southeast Asian Studies** 20 (1): 27-41.
- Wheatley P., 1973. **The Golden Khersonese**. USA: Greenwood Press.
- Yoneo I., 1998. **The junk trade from Southeast Asia**. Singapore: Institute of Southeast Asia.
- _____, 2004. "A note on Pattani recorded in late 17th and early 17th century Japanese documents." In **E'tudes sur l'histoire du Sultanat de Patani** (pp. 255-257) Paris: École française d'Extrême-Orient.
- Yoshinobu S., 1983. "Sung foreign trade: Its scope and organization." In **China among equals: The middleman kingdom and its neighbors 10-14 centuries** (pp. 89-114). California: University of California Press.